

Együttélés és családmodell a magyar társadalomban

A magyarországi rendszerváltás nagy hatással volt a családok életére is. Megrendült egy korábbi szerkezeti és életvezetési modell érvényessége. Ez a modell a kétkeresős család volt, alacsony, de így-úgy kiegészített bérekekkel, olcsó vagy ingyenes gyermekintézményekkel, nagyon nehezen megszerzhető, de olcsó bérű és alacsony rezsijű lakással. Ellentétekkel jellemezhető a korábbi életforma is: létbiztonság, de korlátozott szabadság és a hűségnek való kiszolgáltatottság, teljes foglalkoztatottság, de lazálás a munkahelyen, hiánygazdaság és olcsóság, de pazarlás mindenütt, nők emancipációja, de az állampolgárok alávetése.

Ezek az ellentétek az államszocializmus sajátosságaiból, politikai és gazdasági rendszerének működéséből fakadtak. Hosszabb távú következményeik azonban éreztetik feszítő hatásukat a jelenben, a politikai rendszer megváltozása után is. Utalhatunk ennek kapcsán például arra, mennyire nehéz megváltoztatni a nagy elosztórendszereket, bevezetni az egészségügy és a nyugdíjrendszer reformját. Ezt ma már tudjuk. A népesedési és társadalomstatisztikai adatszolgáltatás révén vannak információink bizonyos alapvető népmozgalmi folyamatokról, a lakáshelyzet, fogyasztás, háztartás-gazdálkodás átfogó és jól számszerűsíthető alakulásáról.

Ezekből az adatokból jól látható, hogy az életformák és együttélési módok sokféle formája létezik a mai Magyarországon. De sokkal több az, amit nem tudunk a családok jelenéről és jövőjéről. Ez főként abból fakad, hogy a társadalomkutatás sokkal nehezebben tud hozzáférni az értékek és életvitel változásaihoz, a rejtett jövedelmekhez és kiadásokhoz, a második gazdasághoz stb. A rendelkezésünkre álló adatok alapján ezért csak hézagos ismereteket és bizonytalan képet nyerhetünk arról, miként változnak az együttélés formái, s milyen irányba módosul a családok élete a '90-es évek közepének Magyarországon. Előadásomban ezeket fogom ismertetni, s ahol csak tudok, igyekszem majd nemzetközi összehasonlító adatokkal szolgálni, értelmezési támpontként megállapításaimhoz.

1. Együttélés házasságban és házasságon kívül

Demográfusok és szociológusok az 1960-as évek óta regisztrálják a házasságkötések számának csökkenését Európa nyugati és főként északi országaiban, ezzel egyidejűleg pedig a házasságon kívül együtt élők számának növekedését. Az ilyen együttélések társadalmi jelentőségét jól érzékeltetheti az a mutatószám, mely az elsőként született gyerekek szüleinek családi állapotára vonatkozik. Ezek szerint az ilyen csecsemők anyái közül nem házas Izlandon 56%. Svédországban és Dániában 40% feletti az arány, míg a 30%-o feletti nyugat-európai országok közé tartozik például Németország. Itt a házasságra lépő fiatalok 70-80%-a próbálta ki az együttélést egy vagy több éven át.

Magyarországon – s az egykori NDK kivételével a kelet-közép-európai régió többi országában – más tendenciákat találunk. Noha a házasságkötések száma itt is csökken, azért a házasság itt továbbra is az együttélés legelterjedtebb formája. Ennek megfelelően kevésbé csökken a házasságkötéseknek a felnőtt lakossághoz viszonyított aránya és kisebb mértékben emelkedik a házasságra lépők átlagos életkora.

Úgy tűnik, hogy a házasságon kívüli együttélés mintája is eltér az előbb említett országokéitól. Az ilyen közösségben élők többsége ugyanis nem az első házasság előtti fiatal, hanem 30 év feletti, elvált vagy özvegy nő és férfi. Az együttélők 80%-ának gyermeke is van, aki az esetek többségében nem az együttélésbeli partnertől származik. Jövedelmi és foglalkozási adataik hátrányos helyzetre, szociális problémákra, lakáshiányra vallanak. Az ilyen kapcsolatok terjedése Magyarországon tehát nem a gyarapodással, a jóléti állam kiépülésével és a posztmateriális értékrend kibontakozásával, hanem sokkal inkább az elszegényedéssel és a jóléti rendszerek lebomlásával járt együtt. Valószínűsíthető, hogy az együttélésnek egy hagyományos mintája éledt újra, mely a kivetettség ellensúlyaként évszázadokon át szolgált a fokozódó szociális problémák legyűrésére, csökkentésére, elviselésére.

A házastársi és nemi szerepek alaposan megváltoztak az elmúlt évtizedekben. A változást kiváltó legfontosabb ok valószínűleg a női munkavállalás rohamos és tömeges elterjedése volt a régió egészében a '80-as évek végéig. Az államszocialista rendszerben a munkaképes korú nők túlnyomó többségének volt munkahelye, s még nyugdíjasként is sok nő vállalt folyamatosan munkát. A '80-as évek végétől kezdve viszont a női munkanélküliség is növekszik. Kelet-Európában ez a növekedés mindenütt gyorsabb, mint a férfiak munkanélküliségéé, Magyarország azonban kivétel. Megfigyelhető-e

vajon ennek nyomán a házasság hagyományos, konzervatív típusának újra-éledése, illetve a tradicionális szerepeltvárások és normák erősödése?

A válaszhoz figyelembe kell vennünk, hogy a szerepek változása és a szimmetrikusabb házasságmodell ellenére a magyarországi háztartásokon belül mindvégig domináns maradt a férj- és feleségszerepek elkülönülése, illetve az, hogy a feleségek sokkal több időt töltöttek a háztartási teendőkkel, gyerekneveléssel, idősök gondozásával, rokonsági kapcsolatok ápolásával, mint a férfiek. Ezt a házasságmodellt alapozták meg egyes szociálpolitikai intézkedések (például a gyēs és gyed magyarországi bevezetése), melyekkel a szocialista államok az otthoni csecsemőgondozást és kisgyereknevelést próbálták elősegíteni.

Ebben a jelenségben is azok az ellentétek mutatkoztak meg, melyek az államszocializmus családpolitikáját jellemezték: egyfelől a női emancipáció hangoztatása, illetve a női munkák, főként a szakképzetlen női munkaerő iránti kereslet fenntartása, s ezzel párhuzamosan a gyereknevelés, étkeztetés, üdülés és más családi, háztartási tevékenységek társadalmasítása, másfelől a monogám házasság, az ezen alapuló család védelme. Értékrendbeli ellentétek és ambivalenciák azonban nemcsak a korábbi politikai rendszert jellemezték, hanem áthatják a mai családok életét és a családtagok gondolkodását is. Erről vallanak például a családtervezési vizsgálatok. Kutatók több országban találták igen népszerűnek azt a véleményt, hogy a családokat egy keresetből, a férfi családfő keresetéből kellene fenntartani. Az ilyen választ adó nők azonban mégsem akarnak teljesen lemondani a munkavállalásról.

Ami a válásokat illeti, Kelet-Közép-Európa országai közül legtöbben az egykori NDK-ban, Magyarországon és Csehországban váltak el. A 100 házasságkötésre jutó válások száma ezekben az országokban már elérte az 30-at. A rövid ideje tartó házasságok a legbomlékonyabbak, de növekszik az olyan válások aránya is, amelyek egy vagy több gyereket érintenek. Az 1950-es években még csak a felét tették ki az ilyen esetek az összes válásoknak Magyarországon, 1992-ben viszont ez az arányszám már elérte a 75%-ot. Mindez súlyos válságokat, nehezen megoldható személyes és szociális problémákat jelez.

Családmodell és életmód

A házasság és annak alternatívái után tekintsük át a családszervezetek alakulását. Miként Európában mindenütt, Magyarországon is a kiscsalád az általános együttélési modell a huszadik század végén. Három vagy több generációhoz tartozó családtagok ma Magyarországon az összes családháztartá-

sok kevesebb mint egytizedében élnek. S ezek többsége is ideiglenesen lakik együtt. Az elmúlt évtizedekben folyamatosan csökkent a családok átlagos létszáma. (5 vagy annál több tagot a '40-es évek végén még a családok 18%-ában, míg a '90-es évek közepén már csak 4%-ában lehetett találni.)

A legtöbb mai szülőnek egy vagy legfeljebb két gyereke van, tehát a családok létszámának csökkenése főként az alacsony születésszám következménye. Ez a termékenységi tendencia is egész Európában megfigyelhető. A születések száma legdrámaibb módon talán az egykori NDK-ban csökkent, de Magyarországnál alacsonyabb lett például az egykor igen magas termékenységi! Olaszországban vagy Spanyolországban.

A népesedési tendenciák és a népesség életkorok szerinti megoszlása ennek megfelelően az öregedés jeleit mutatja mindenütt. A nyugdíjkorúak aránya a népességben egyre növekszik, miközben az aktív korú népesség száma csökken. Az infláció miatt a nyugdíjak erodálódnak. Az öregek – főként az özvegy nők – tekintélyes hányada egyedül él, s közülük az idősebbek rendszeres gondozásra szorulnak. Az önkormányzatok nem tudják kezelni ezt a problémát, az ellátórendszer sem a bentlakásos, sem az otthonélést elősegítő gondozásra nincs kellően felkészülve.

Ugyanakkor a megbetegedések, főként pedig a halálozások magyarországi alakulása még a születésszám visszaesésénél is súlyosabb társadalmi problémákra utal. Ezeket illusztrálja az alábbi táblázat.

1. táblázat: Születéskor várható átlagos élettartam néhány közép-európai országban az 1990-es évek elején

Ország	Férfi	Nő
Magyarország	64,6	73,7
Románia	66,6	73,2
Lengyelország	66,7	75,7
Csehszlovákia	67,3	75,5
egykori NDK	69,3	76,4
NSZK	72,7	79,2
Ausztria	72,9	79,4
Svájc	74,2	81,4

Az adatokból első látásra is kiderülnek a különbségek. Ezek főként a férfiak esetében kiugróak. Hasonló népesedési tendenciák olvashatók ki az egykor közös monarchiába tartozó Ausztria és Magyarország férfilakosságának halálzási adataiból. Eszerint az 1930-as évektől eleinte mindkét országban hasonló ütemben növekedett a férfiak átlagos élettartama. Az utóbbi évtizedekben azonban változás következett be. Az 1960-as évektől kezdve Ausztriában tovább javultak, Magyarországon viszont romlani kezdtek az életviszonyok. Ennek következtében egy harmincas éveiben járó osztrák férfi ma majdnem tíz évvel hosszabb életre számíthat, mint a hasonló korúak 1930-ban, míg a ma élő magyar férfiak visszaestek nagyapáik halálzási szintjére.

Milyen okok magyarázzák ezt? Újabb kérdés, amire nem ismerjük a pontos választ. Józán Péter, a halálzásokkal foglalkozó demográfus epidemiológiai korszakváltásról beszél, s arról, hogy az életesélyeket tekintve Magyarország a harmadik világba "hullott", ő a következőképp csoportosítja az okokat:

- az alkoholizmus és a dohányzás hatása,
- táplálkozási szokások (állati zsiradékokban gazdag ételek fogyasztása) és mozgásszegény életmód,
- alacsony szintű egészségügyi ellátás,
- környezeti ártalmak.

Ezek az okok persze összefüggnek egymással, s nem ismerjük e bonyolult összefüggések pontos hatásrendszerét. Magyaratzként most egyetlen szálát próbálok követni, azt, amelyik a családok gazdasági szerepét köti össze az életvitel alakulásával.

Életvitel és gazdálkodás

A családszociológia egyik legismertebb közhelye az, hogy a társadalmi modernizáció sodrában a családok megszűnnek termelési egységek lenni s egykori gazdasági funkcióik közül csak a közös fogyasztást tartják fenn. Legradikálisabban éppen az államszocializmus ígérte társadalmiasítani a termelési funkciókat, s hatalomra kerülve a kommunista pártok a legtöbb országban valóban azzal kezdték, hogy felszámolták az ipari kisüzemeket, a magánkereskedelmet, a falusi kisbirtokot s mindenféle privát-családi vállalkozást.

A társadalmiasítás azonban kezdettől fogva hibádzott. Az egyének és családok igényeit, szükségleteit nem tudta maradéktalanul kielégíteni a köz-

ponti terv szerint működő gazdaság. Mindig hiányzott valami, s nemcsak az üzemekben, hivatalokban, kórházakban, hanem a magánháztartásokban is. Híres könyvében Kornai János mutatta ki, hogy a krónikus hiány és a túlköltekezés, a helyettesítés kényszere és a sorban állás nem az elmaradottság járuléka volt, hanem a szocialista gazdaság lényegéből fakadó sajátosság.

Ez hívta életre és tette nélkülözhetetlenné a második gazdaságot. Rokonok és barátok alkalmi együttműködésétől, segítségnyújtásától az áruk és szolgáltatások rendszeres cseréjén, az ún. "KGST-piac"-okig, illetve a bér-munkán, fusizáson át egészen a borraivalók és hálapénzek rendszeréig, azután az államosított erőforrások széles körű eltulajdonításáig vagy magánkisajátításáig, privát felhasználásáig, tehát a korrupcióig terjed a tevékenységeknek és intézményes megoldások az skálája, amit a második gazdaságban találunk. Így azonban ez a gazdálkodási mód nemcsak a gazdasági rendszer működésének, hanem az életformának is fontos eleme lett Magyarországon. A kádárizmus liberálisabb volt más kelet-európai rendszereknél. Ezért aztán eltúrte, sőt támogatta a második gazdaságot. Így terjedt el az életforma, melyre az állandó hajszoltság, túlmunka és önkizsákmányolás jellemző.

Legjobb példája ennek a háztáji gazdaságok rendszere a mezőgazdaságban. Ezek túlnyomó többsége családi vállalkozás volt, "kettős jövedelmű" családok vállalkozása. Többnyire csak egy hold föld volt a sajátjuk, de bérelhettek többet, kezdhettek kertészkedni, fóliasátrakat húzni, állatokat tartani. A férfiak általában naponta vagy hétvégeken ingáztak falusi otthonuk és távoli munkahelyük között, hétvégeken, ünnepnapokon, nyári szabadság idején pedig otthon, a háztájiban dolgoztak, vagy visszaadták a munkaköltséget valamelyik rokon, ismerős építkezésén. De az örökös hajszoltságot és stresszt lehetett megfigyelni a városi népesség körében is.

Ez az életmód nem szűnt meg a rendszerváltással. Ellenkezőleg, a kapitalizmus kifejlődése együtt járt a második gazdaság továbbélésével, a családi vállalkozások újraéledésével, a családtagok munkaerejének, megtakarításának és szociális tőkéjének intenzív kihasználásával. A kisvállalkozások létrejöttének legfontosabb tényezője Magyarországon is a munkanélküliség, lényegük pedig az önfoglalkoztatás, illetve a családtagok és más segítők munkaerejének kihasználása, a "kényszervállalkozás". Leggyakrabban fiatal vagy középkorú házas férfiakról van szó, olyanokról, akik városban laknak, szakképzettek, kapcsolódni tudnak nyereséges szolgáltatásokhoz, főként az idegenforgalomhoz. A privatizálás és a piacgazdaság kiépítése nem csökkentette, hanem valószínűleg tovább növelte a "láthatatlan jövedelmek"

súlyát a családok bevételeiben. Mindenesetre a családok többsége még mindig "több lábon" áll a gazdaságban: a főfoglalkozásból és juttatásokból származó jövedelmek mellett továbbra is nélkülözhetetlenek a mellékfoglalkozásokból, alkalmi munkavégzésekből, kistermelésből származó jövedelmek, az önellátás, illetve személyi hálózatokhoz kapcsolódó kölcsönös segítség és szolgáltatás.

Mindez kihat az emberek testi és mentális egészségére éppúgy, mint életvitelükre és családon belüli kapcsolataik alakulására.

Irodalom

Józan Péter, A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1980-1992 – Bp., KSH, 1994

Klinger András, A családok jelenlegi helyzete Magyarországon – "Demográfia", XXXVII (1994) 3-4. sz., 270-298. oldal

Kornai János, A hiány – Bp., KJK, 1981

Laky Teréz, Munkaerő-piaci folyamatok (kézirat), 1993

Pongrácz Tiborné-S. Molnár Edit, Kisgyermekes szülők – Bp., KSH, 1993

Somlai Péter, Bizonytalanul. (A családok helyzete Kelet-Közép-Európában) – lásd: "Esély", 1995, 2. sz., 47-58. oldal